

УДК 1(091)(477):172/340.12

Володимир Співак**ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ АНТОНІЯ РАДИВИЛОВСЬКОГО –
МІЖ САМОВЛАДДЯМ ТА РЕСПУБЛІКАНІЗМОМ**

У статті досліджується проблема політичної ідентичності Антонія Радивиловського на підставі аналізу морально-етичної та політико-філософської складових його проповідницької спадщини. Робиться висновок про еkleктичність його політичної філософії, у якій поєднуються образи та категорії політичного життя Русі-України, Речі Посполитої, Війська Запорізького та Московського царства. Виявляючи лояльність до монарха, як образу вищої влади, проповідник схиляється до ідей республіканізму.

Ключові слова: українська філософія, політична філософія, бароко, ідентичність, самовладдя, республіканізм.

V. Spivak**POLITICAL IDENTITY OF ANTONIY RADIVILOVSKIY –
BETWEEN AUTOCRACY AND REPUBLICANISM**

In clause the problem of political identity of Antoni Radivilovskiy – the Ukrainian preacher and the church thinker of second half XVII century is investigated. The general intellectual background creative thinker and the place of his achievements in the spiritual tradition of the Baroque. Characterized by ideological foundation of his work and defined philosophical problems which drew attention thinker in his sermons. It is concluded that the presence of his homiletic heritage significant philosophical and legal and philosophical and political aspect that makes these works quite promising source for studying the history of Ukrainian philosophy. On the basis of the analysis of moral – ethical, philosophy-political and philosophy-legal components his hand-written and printed sermon heritages, come to light political and legal ideological preferences of Antoni Radivilovskiy and political order with which he identifies himself. It is judged about eclecticism of his political outlook in which images and categories of a political life of Russia-Ukraine, Rzeczpospolita, Zaporozhian Host and Moscow are combined. It is established, that showing demonstrative loyalty to the Moscow monarch as to an image of the higher authority, the preacher is declined to ideas of republicanism, characteristic for political way of Rzeczpospolita. The study complements our understanding of the ideological arsenal of political and legal philosophy thinkers Ukrainian Baroque.

Key words: the Ukrainian philosophy, political philosophy, a baroque, identity, autocracy, republicanism.

В. Співак**ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ АНТОНИЯ РАДИВИЛОВСКОГО –
МЕЖДУ САМОВЛАСТИЕМ И РЕСПУБЛИКАНИЗМОМ**

В статье исследуется проблема политической идентичности Антония Радивиловского на основании анализа морально-этической и политико-философской составляющих его проповеднического наследия. Делается вывод о еkleктичности его политической философии, в которой сочетаются образы и категории политической жизни Руси-Украины, Речи Посполитой, Войска Запорожского и Московского царства. Проявляя лояльность к монарху, как образу высшей власти, проповедник склоняется к идеям республиканизма.

Ключевые слова: украинская философия, политическая философия, барокко, идентичность, самовластие, республиканизм.

Друга половина XVII століття в Україні відзначилася бурхливими суспільно-політичними струсами, що викликавши зміни в соціальній структурі суспільства та політичній сфері, справили вплив і на духовне життя. В останньому провідну роль відіграла Церква на чолі з плеядою інтелектуалів вихованих «могилянськими» реформами: Інокентієм Гізелем, Лазарем Барановичем, Іоаннієм Галятовським, Антонієм Радивиловським та ін.

Їх тексти представлені полемічними творами, трактатами з морального богослов'я для священників, віршами та проповідями, що покликані дати уявлення про істини Віри, християнську мораль, прославити справи «значних» людей, дати відповідь на критику з боку іноконфесійних конкурентів тощо.

Але поруч з основною метою, при створенні свого «продукту», автори свідомо чи несвідомо виявляли певну політичну заангажованість, висловлюючи прямо чи опосередковано ідеї що стосуються уявлень про владу, державу, право та політичний устрій суспільства, що належать до сфери політичної філософії та філософії права. Такі ідеї проявлялись у вигляді похвали за мудре правління, жалкування про сучасні «оплакані часи», розбору «гріхів і цнот» властивих носіям влади, моральних історій-прикладів, спеціальних міркувань про належний порядок та інших, інколи доволі несподіваних формах.

Спроба визначити природу такої строкатості та суті, що криється за нею є метою цієї розвідки. Джерелами дослідження обрано проповіді Антонія Радивиловського, який є знаковою особою своєї епохи та здатен репрезентувати політико-правовий світогляд представників церковної інтелектуальної еліти епохи бароко. При цьому планується звернути увагу на політичний порядок з яким себе ідентифікує проповідник, що дозволяє виявити прихильність автора до тих чи інших політико-правових ідей. Таке дослідження може доповнити наші уявлення про ідейний арсенал політичної та правової філософії українських мислителів епохи бароко.

Ця проблематика вже розглядалася у низці праць вітчизняних та закордонних дослідників, таких як: Л. М. Довга [3], Н. М. Яковенко [9], З. Когут [4] тощо. Проте на матеріалах проповідей Антонія Радивиловського вона розглянута недостатньо.

Загальна політико-правова теорія у творчості українських церковних мислителів епохи бароко, природно, спирається на церковну доктрину, що синтезувала в собі доробок Отців Церкви та деякі ідеї Античності. Окрім цього, також трапляються репліки ідей запозичених з праць світських авторів епохи Відродження (зокрема Гуго Гроція, Еразма Роттердамського та ін.).

При цьому церковні інтелектуали проявляють доволі строкаті політико-правові орієнтації, які являють собою конгломерат різноманітних ідей, часто суперечливих та навіть взаємовиключних, що поєднують у собі елементи традиційної політичної культури Речі Посполитої, руського та литовського права з політико-правовими уявленнями козацької старшини і апеляціями до московської «самовладної стабільності».

Останні є характерними для церковних ієрархів, що може трактуватися, як загальний настрій духовенства щодо московського царя, що «видавався їм гарантом спокою та стабільності, на відміну від розбурханої міжусобицями старшинської еліти» [10, с. 434], так і як данина тогочасній традиції письменства, що передбачала висловлення лояльності до вищої політичної влади та патронів-спонсорів, яка зі змінами у суспільно-політичній ситуації почала переноситися з короля та магнатів на царя та гетьманів.

Тож формулу, вміщену Антонієм Радивиловським на початку друкованого «Вінця Христова» 1688 року, яка характеризує московських царів Івана і Петра Олексійовичів та царівну Софію як «Пресвітлішихъ Державнійшихъ и Благочестивіишихъ Великихъ Государей нашихъ Царей й Великихъ Князей...» [5, арк. 2], а самого автора як: «Недостойный Книги сея... Ділатель, Всегдашній... Вашего Царскаго Пресвітлаго Величества Богомолецъ, нижайшій рабъ й подножіе...» [5, арк. 11], можна вважати не стільки проявом «безумовної відданості підданого», скільки дотриманням письменського етикету щодо осіб, які представляють собою символ вищої державної влади. На користь цього припущення свідчить повторення тут проповідником загальноприйнятої дипломатичної формули звертання до царя, що перекочувала в збірку церковних проповідей з суспільно-політичного дискурсу.

Далі Антоній Радивиловський, традиційно, наділяє царську родину всіма християнськими цнотами, головною з яких є захист Православ'я – «понеже Віру святую Православнокафолическую... распространяете, й повсюду туюж де защищаете...» [5, арк. 12]. Як відомо, саме «православність» московського царя була однією з причин проявів симпатій до нього з боку українського духовенства, а акцент на захисті Віри та Церкви як місії російських царів був характерний для всіх церковних інтелектуалів 2 пол. XVII ст. [10, с. 434-435].

Окрім цього, церковні ієрархи прагнули знайти в особі царя: покровителя, спонсора й захисника від інтриг конкурентів, на що розраховує у своїй посвяті й Антоній Радивиловський – «аз недостойный ділатель, сице й сей трудъ мой, под покровеніємъ Вашего Царскаго Пресветлаго Величества, могль сохраненъ быти отъ всякихъ злословій безбідне, й да с нимъ не убоюся зла, яко Ваше Царское Пресвітлоє Величество Прєблагіи мои защитници есте» [5, арк. 16].

Всі вищезазначені положення, що висловлюють підкреслену лояльність до царської влади, є цілком природними з погляду традиційної позиції православної Церкви щодо держави, відповідно до формули – «немає влади не від Бога» (Рим. 13, 1). Тож Церква постійно шукала підтримки та лояльності з боку держави, хоча, з іншого боку, кожен церковнослужитель був відданий більше «небесній вітчизні», ніж земному володарю. Так, у своїх рукописах Радивиловський подає таке міркування – (завбачливо викреслене в друкованому варіанті «Вінця Христова» 1688 року) – «Что ест Црь? Что монарха? члкъ есть. а члкъ что? Есть тінъ, сонъ» [6, с. 361], далі проповідник пише, що варто служити Богу, а не нововладцям.

Так само, як у 2 пол. XVII ст. церковні письменники одногласно звеличували «царську величність», раніше Православна Церква в Україні шукала підтримки королівської влади та магнатських родин. З прийняттям зверхності московської влади змінився лише об'єкт вшанування та формальне наповнення його вираження, самі ж засоби та суть такої апеляції залишаються в межах попередньої традиції церковного письменства (звеличення цнот володаря, його герба, діянь, прохання про патронаж). Тож вихваляння царських осіб навряд чи є виразом виключної прихильності до Москви чи до московських порядків, це є швидше проявом бажання дотриматись етикету чи знайти міцний ґрунт під ногами та гарантії безпеки у неспокійні часи.

Окрім «московського» орієнтуру у текстах Радивилівського трапляється багато маркерів політичного життя Речі Посполитої. Так, проповідник описує суспільно-політичний устрій «граду земного», що є калькою з річпосполитського світу, у якому формувався автор. Наприклад, звертаючись до суспільної моральної проблематики, Радивилівський згадує: «стань Царській, стань Сенаторській, стань Воїнській, стань Радецькій... сенаторъ на кріслі сенаторскомъ сидячи, прагнеть примноженъ староствъ, прагнеть булавы Гетманской, Печати канцлірской, ласки Маршалковской» [6, с. 123]; «в Речи посполитой, не вси єдиним ся здобят титулом, але кто Воеводою, Кашталяномъ, кто Старостою, Скарбникомъ, подскарбимъ [7, с. 696]. Поданий тут перелік «урядів» містить такі, що невластиві ані Московському двору, ані Війську Запорізькому, але цілком «свої» як для автора, так і сучасників.

Антоній Радивилівський широко використовує у своїх повчаннях правові категорії Речі Посполитої, наприклад: «обваровал тоє псалмиста страхом, нібы якою сеймовою конституцією, рекши...» [6, с. 336]. Саме ж право, користується у проповідника високим авторитетом. Так, він висловлює ідею підпорядкування влади правовим нормам, що є характерним для уявлень Речі Посполитої – місто перебуває в цілості – «кгда жителіє онаго будут послушными бурмистром, бурмистры зась правомъ» [6, с. 510].

Цікавим є те, що дані категорії присутні в наведених уривках з рукописного «Вінця Христового», пізніше були підчищені у друкованому «Вінці Христовому» 1688 року [5, арк. 36 зв.-37; арк. 116], що говорить про намагання Автора зробити його більш «політикоректним». Але, незважаючи на таку редакцію, політико-правові категорії Речі Посполитої продовжують рясніти і в друкованих збірках Антонія Радивилівського – «Не знаєть натура срожитися на Річъ Посполитую» [5, арк. 519 зв.]; «єдного разу учинили собі сеймъ» [5, арк. 541 зв.]; «поселства своего реляцію albo отнесенє чиниль» [7, с. 1118].

Описуючи царські цноти (Антоній Радивилівський фактично не згадує короля та не вживає цей термін для позначення монарха), проповідник наділяє монаршу особу всіма належними їй християнськими чеснотами [5, арк. 12; 7, с. 274–275]. Проте такий «цар» володіє рисами, які характеризують його не як «московського самовладця», а, скоріше, як монарха зі світу політико-правових уявлень Речі Посполитої [5, арк. 524 зв.; 6, с. 1419]. Так, проповідник змальовує просування особи по кар'єрній драбині на різні «уряди», при чому така кар'єра завершується обійманням «царського уряду», що є більш характерним для порядків Речі Посполитої ніж московського політичного життя: «нехай кто вси перейдет уряды сего мира; ... нехай кто будет на дворе Царскомъ покоевымъ, потымъ нехай будетъ Секретаромъ, потымъ нехай будет Маршалком, нехай будет ротмистром, Полковником, Гетманом, Сенатором яким высоким; наостаток нехай зостанет й Царемъ...» [6, с. 753–754]. У друкованому вінці Антоній Радивилівський прямо пише про вибори народом особи на роль царя, князя або «старшинство» та бажані критерії вибору кандидата – «кгда кого людъ посполитый избираєть на якоє Царство, на Княженіє, albo на иншоє якоє старшинство, неповинни усмотровати на позвирховную его уроды пієнкность, а ни на родовитость фаміліи; але на цноты, на укладность пристойныхъ, обычаевъ, на смиреніє, на побожность, на щодробливость й ласкавость. Тыи цноты оздобою суть Маєстату Царского, тыи цноты суть сохрненіємъ живота его» [7, с. 249]. Тож поняття «цар» у текстах Антонія Радивилівського, більш ймовірно, є «московським» лише за формою, а не за змістом.

Щодо самого тлумачення поняття «Річ Посполита» (відома польська калька з латинського «республіка»), то цілком ймовірно, що для Антонія Радивилівського Річ Посполита виступає не тільки як Литовсько-Польська держава, а як синонім держави-суспільства взагалі. Він часто згадує «добро речі посполитої» як спільне благо чи громадське майно (як це зрозуміло з контексту), також використовує це поняття в тих місцях де ця назва в загальновідомому сенсі є явно недоречною, наприклад, у повчанні, присвяченому святому князю Володиміру – «Святый Великій Княже Нашъ Россійській Владиміре, гдысь самъ з себе добрый приклад до прийнятия віры// Христовой всіму Россійскому народу подаль, памяталесь на тоє, же яко над злый приклад Царя albo Князя нічого немашъ Речи Посполитой заразлившого й шкодлившого; такъ над добрый приклад Царя albo Князя нічого немашъ той же Речи Посполитой здоровшого, й позитечнійшого...» [7, с. 249–250]. Тут, вочевидь, під Річчю Посполитою мається на увазі держава як така, що говорить про прихильність до республіканських порядків взагалі, а не до політико-територіального утворення, що носило цю назву.

Політико-правові реалії Війська Запорізького також знайшли своє відображення у повчаннях Антонія Радивилівського. Проте вони значно менш представлені, порівняно з річпосполитськими. Так, Гетьмана Антоній Радивилівський у своїх повчаннях як самовладного володаря не згадує, надаючи йому роль військового лідера та риси християнина, що властиві кожній людині високого стану. Цар та гетьман у переліку суспільної еліти, зазвичай, йдуть поруч із властивими їм спільними та відмінними цнотами: «Если естєсь Црь, памятайже на тоє, же тя Богъ для того на Пресвітломъ Царскомъ посадиль Маєстате, абьсь тыхъ которыи тебе служатъ... многими опатроваль добродействы... //... Если естєсь Гетманъ, памятай же на тоє, абьсь нічого без уваги и рады не чиниль... абы воинов своих доброчиностю до послушенства себе потягаль, абьсь крывды в тягненю людємъ чинити недопущаль, абьсь славу речи посполитой прекладаль над славу свою власную, абьсь справедливость заховаль...»

[6, с. 1404–1405]. В інших випадках Гетьман також йде після царя, що може говорити про його підпорядковану роль у політичній свідомості Антонія Радивилівського.

Про особливий статус гетьмана у повчаннях проповідника могло б побіжно свідчити те, що він досить часто називає гетьманом Ісуса Христа, якого традиційно Церква іменувала Царем Небесним. Так, у рукописному «Вінці Христовому» Радивилівський називає Христа Гетьманом [6, с. 144], замінивши у друкованому варіанті на Царя [5, арк. 46]. В іншому місці проповідник називає Христа одночасно Царем та Гетьманом – «Христос Спаситель ... Црѣ над Царями, такъ Гетманъ над Гетманы [6, с. 1303]. Оскільки земний цар мав бути образом Царя Небесного, то у випадку порівняння Христа й гетьмана цей «Imago Dei» міг б переноситися й на останнього, разом із наданням відповідного статусу земного володаря, влада якого священна.

Проте варто зауважити, що ці порівняння не є чимось унікальним, як в українській традиції того часу, так і поза нею. Порівняння Христа та гетьмана є характерним й для інших церковним мислителів 2 пол. XVII ст. Так, зокрема, гетьманом називає Христа Іоанікій Галятовський – «Єсть Христось, гетманомъ валечнымъ» [2, с. 119]. Таке порівняння Христа з воєначальником (у тогочасній українській традиції – гетьманом) є характерним для образу «Церкви воюючої» та є давньою традицією християнського письменства. Тож, зважаючи на те, що Христос був взірцем для кожного християнина, який мав «ревновати» йому у цнотах, питання про можливий особливий статус Гетьмана щодо царської влади, у системі політико-філософської складової повчань Антонія Радивилівського, залишається відкритим.

З інших маркерів суспільно-політичного життя гетьманської України присутній перелік «урядів» Війська Запорізького: «припомните собі... Гетмановъ, Полковниковъ, Сотниковъ, Асауловъ, й иншихъ... Запорожцовъ...» [8, с. 39]. Також проповідник неодноразово описує ради воїнів з різних питань [7, с. 59], що є характерним для козацької спільноти. Проте під опис «рицарського кола» підпадає й феномен сеймиків та сеймів Речі Посполитої.

Цікавим у політико-філософській складовій повчань Антонія Радивилівського є факт змішування проповідником в одному місці політико-правових категорій різних політичних порядків, особливо при описі суспільної еліти: – «мыслити бовімъ быти [в речі Посполитой Княземъ, Сенаторомъ, Старостою, на дворі Царскомъ быти Маршалком, Канцліром, Каштеляном... мыслити быти в Войску Гетманом, Полковником, Ротмистром, або сотником, обозным, Писаром, а за ж то не золотая мысль?...» [6, с. 201] (у друкованому «Вінці Христовому» такий перелік відсутній [5, арк. 65]); «Князи, Воеводы, Сенаторове, Гетманове, поборцы, Старостове, й прочая» [6, с. 567]; «пойзришь в станъ Црскій, Сенаторскій, Княжій, Воеводскій, пойзришь в станы Рыцарскіе, яко то в станъ Гетманскій, Полковницкій, Судейскій» [6, с. 202]; «учинять его Паномъ великімъ, учинят его Боляриномъ, Каштеляномъ, воеводою, Гетманомъ, полковникомъ; учинять его війтом, бурмистром, райцею, лавником и прочая...» [6, с. 677]; «въ дворахъ Царскихъ, сенаторскихъ // княжихъ, боярскихъ, Гетманскихъ, Полковничихъ й иншихъ, навіть в домахъ войтовских, бурмистровских, рещецкихъ...» [6, с. 1117–1118].

Тут ми бачимо перелік «значних урядів» Речі Посполитої, Війська Запорізького та Московського царства. Таке змішування категорій «старого» та «нового» політичних порядків говорить про властиву всій бароковій культурі «еклектичність» політичного світогляду Антонія Радивилівського, що була характерною й для інших його сучасників [9, с. 371–398]. Природою такої еклектики можна вважати: ментальні особливості автора, що інтелектуально сформувався ще до козацької революції під впливом «могилянського оновлення»; свідому чи несвідому корекцію політичних уявлень та образів, що їх передають залежно від кон'юнктури політичного життя; а також – особливу здатність світогляду «людини бароко» поєднувати в єдине ціле навіть непоєднуване, на наш погляд (що стосується і образів, і ідей).

Отже, звертаючись до політичної тематики, проповідник користується близькими для себе й сучасників категоріями політико-правових уявлень Речі Посполитої, додаючи до них особливості нового козацько-старшинського політичного укладу. У цю мішанину додаються апеляції до московського трону, що служать для проповідника ніби «символом» вищої влади православного монарха. Але висловлюючи свою лояльність до Москви, Антоній Радивилівський не заглиблюється в подробиці політичного життя царського двору та його підданих, тож символ – залишається лише символом. Ця характеристика є типовою для українських ієрархів, які виявляли зовнішню лояльність до царської влади і навіть служили її дипломатичним інтересам, але мали явну нехоть до запровадження «московських порядків» на своїй території та обстоювали свою окремішність [1].

Порівняна меншість посилань у проповідях Антонія Радивилівського на образи козацько-старшинського політичного життя та «неувага» до московських порядків свідчить про «річпосполитськість» політичного світогляду проповідника, у якому нерозривно злилися політичні світи Русі та Речі Посполитої (як політичного ладу) з філософськими політико-правовими ідеалами республіканізму та уявленнями про громадянські свободи, що цілком відповідають тенденціям тогочасної політичної та правової філософії.

Література:

1. Броджі-Беркофф Джованна «Мир з Богом чоловіку» як система моральної філософії / Джованна Броджі-Беркофф // Інокентій Гізель: вибрані твори в трьох томах. – Том 3: Дослідження та матеріали / за ред. Л. М. Довгої. – Київ – Львів : Видавництво «Свічадо», 2010. – С. 103–132.
2. Галятовський Іоаникій. Ключ розуміння / Галятовський Іоаникій ; підгот. І. П. Чепіга. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 53–238.
3. Довга Л. М. Система цінностей в українській культурі XVII століття / Л. М. Довга. – Київ – Львів : Свічадо, 2012. – 344 с.
4. Когут Зенон. Коріння ідентичності / Когут Зенон. – К.: Критика, 2004. – 352 с.
5. Радивилівський Антоній. «Вінець Христов...» / Радивилівський Антоній – К., 1688.
6. Радивилівський Антоній. «Вінець Христов...». рукопис / Радивилівський Антоній. – Київ : І. Р. ЦНБУ ім. В. І. Вернадського. – П. Ник м. П. 560 т. 2.
7. Радивилівський Антоній. «Огородок...» / Радивилівський Антоній. – К., 1676.
8. Радивилівський Антоній. Слова часу війни / Радивилівський Антоній // Марковский М. Н. Антоний Радивилівський, южнорусский проповедник XVII века / Марковский Михаил Николаевич. – К., 1894.
9. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVIII ст. / Н. Яковенко. – К. : Laugus, 2012. – 472 с.
10. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Яковенко Наталя Миколаївна. – К. : Критика, 2006. – 584 с.

Рекомендовано рішенням засідання циклу гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Чернігівського юридичного коледжу Державної пенітенціальної служби України, протокол № 2 від 27 лютого 2015 р.